

Stratégiák az etnikailag vegyes családokban nevelkedő gyermekek nyelvhasználatában Kárpátalján

KARMACSI ZOLTÁN

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék

Tanulmányomban az etnikailag heterogén családokban nevelkedő óvodáskorú gyermekek mindennapi nyelvhasználatának jellegzetességeire, nyelvhasználati stratégiáinak feltárása fókuszáltam. Vagyis arra, hogy hogyan választanak nyelvet a szülőkkel való kommunikációban, hogyan viselkednek számukra idegen felnőttekkel különféle beszédhelyzetekben, nyelv-választásukat milyen mértékben befolyásolja a téma, élethelyzet vagy egyéb körülmények. A kutatás arra a feltételezésre épült, hogy a családokban alkalmazott nyelvhasználati stratégia, illetve a szülők nyelve(ke)t érintő döntései hatással vannak a gyermek nyelvhasználati stratégiájára, amelyet a gyermek mindennapi nyelvhasználatában nemcsak a szülőkkel, hanem a számára idegen személyekkel (például terepmunkásokkal) is alkalmaz.

Kulcsszavak: gyermekkori kétnyelvűség, Kárpátalja, etnikailag vegyes család, nyelvhasználati stratégia

Az etnikailag vegyes házasságok esetében az anyanyelv(ek) elsajátítása és a szocializációs folyamatok még összetettebbek, akárcsak az identitás kérdése. Az ilyen családokban a mindennapokban két nyelv használatos, amely a gyermeket a különböző helyzetekben nyelvváltásra készítik.

Amikor a szülő gyermekéhez szól, legtöbbször nem is gondolkodik el azon, hogy az általa választott nyelvi kód milyen hatással van/lehet gyermeke életére. Azt, hogy Józsi bácsinak nem *Szia*-t köszönünk, hanem *Csókolom*-ot, hogy nem szabad „csúnyán” beszélni stb., az etnikailag homogén családban nevelkedő gyermeknek is meg kell tanulnia ahhoz, hogy a társadalom részévé váljon. Azonban az etnikailag heterogén családban nevelkedő gyermekek ezeken túl azt is megtanulják, hogy apával teljesen más nyelven kell beszélni, mint anyával, hogy Józsi bácsinak *Jó napot kívánok!* a megfelelő köszönés, míg Szergej bácsinak, akarom mondani *дядько Сергійу*-nek pedig a *Добрый день!* stb. Vagyis míg az etnikailag homogén családban nevelkedő gyermek nyelvi szocializációja egy nyelv és annak változatai, illetve használati szokásai köré összpontosul, addig egy etnikailag hete-

rogén családban nevelkedő gyermek esetében ez két vagy több nyelv, illetve azok változatainak nyelvhasználati szituációkban való külön-külön történő kiválasztását, illetve változó használatát jelenti.

Az etnikailag heterogén családokban rendszerint a szülők különböző anyanyelvűek, és a kommunikációjuk során csak a saját anyanyelvüket vagy az anyanyelvük mellett házastársuk anyanyelvét is használják. Ez esetben az ilyen családban nevelkedő gyermeket a nyelvi anyag szempontjából minőségileg más, s talán mennyiségileg is több hatás éri, mint az etnikailag homogén környezetben felnövekvőt. Az etnikailag vegyes házasságokban nevelkedő gyermek az anyanyelv elsajátításakor a két nyelvi rendszer elkülönítésére, az ekvivalencia párok elsajátítására, a különböző nyelvhasználati színterek megfelelő nyelvének vagy nyelvváltozatának kiválasztására stb. is gondot fordít. Az etnikailag vegyes házasságokban a szülők anyanyelvhasználatának minőségi és mennyiségi mutatói, saját és házastársa anyanyelvéhez fűződő attitűdje stb. nagyban befolyásolják a gyermek nyelvi szocializációs folyamatának végkimenetelét.

A gyermekkori kétnyelvűség főbb jellemzői

A gyermekkori kétnyelvűség definiálásánál még az általános meghatározástól is összetettebb és szerteágazóbb problémával találjuk magunk szembe. *Vančóné Kremmer Ildikó* (1998. 116. o.) felhívja a figyelmet arra, hogy a gyermekkori kétnyelvűség definiálásának esetében óvakodnunk kell a nyelvtudás szempontjának használatától, hiszen nemcsak a kétnyelvű gyermek, hanem még az egynyelvű gyermek nyelvi tudása is „tökéletlen”, mivel a gyermeknél ebben a korban van kialakulóban a „teljes” nyelvi kompetencia. Továbbá arra is figyelmeztet, hogy az azonosulás szerinti meghatározás sem célszerű, hiszen a gyermek nincs az értelmi fejlettségnek és tudatosságának („öntudatnak”) azon a szintjén, hogy ilyen kérdésről önálló véleményt alkosson.

A korai kétnyelvűséget meghatározó tényezők közül *Bassola Péter* és *Lengyel Zsolt* (1997. 366. o.) alapján a következő faktorokat emelném ki:

- a szülők milyen nyelven beszélnek gyermekükkel,
- a családdal együtt élő nagyszülők milyen nyelven beszélnek a gyermekkel,
- a gyermek közvetlen környezete milyen nyelvet használ,
- mi az oktatás nyelve.

Azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni az olyan tényezőket sem, mint amelyre *Jarovinszkij Alekszandr* is felhívja a figyelmünket: a gyermek anamnézisére, a gyermek nyelvi életrajzára, a szülők nyelvtudására és -használatára, a családon belüli interakciók típusaira és azok nyelvhasználatára, a szülők egymás közötti és a gyermekkel történő nyelvhasználatára, a család anyagi helyzetére (*Jarovinszkij*, 1991. 125. o.).

Vančóné Kremmer Ildikó rámutat arra, hogy a nyelvelsajátítás korai szakaszában, amikor még a két nyelv együtt van¹, a gyerek azt a szót fogja használni, amely korábban épült be nyelvébe, mert amint mondja, a két

nyelv szavainak elsajátítása nem szimmetrikusan történik, így egyik nyelven hamarabb tanul meg egy szót, mint a másikon. Tovább folytatva ezt a gondolatot azt mondja, hogy különösen akkor használja az elsőként az egyik nyelven elsajátított szót a gyermek, ha ahhoz erős érzelmi szál köti. Ilyen esetben a szó másik nyelvbeli megfelelőjét olykor lehetetlen előhívni a gyermek beszédében, hiába van annak birtokában. Szerinte a gyermek, ha átél egy eseményt, történetet, amely érzelmileg nagy hatással van rá, érzelmileg közel áll hozzá, akkor számára könnyebb azon a nyelven elmesélni, amelyen az átélés történt (*Vančóné Kremmer*, 1998. 123, 129. o.). Hasonló megállapításra jutott korábban *Jarovinszkij és Fabricius* (1978. 79. o.) szerzőpáros is: „A kétnyelvű gyermek esetében inadekvát kód használatát figyeltük meg a szituatív funkció dominanciájával kapcsolatban, azaz a gyermek a kommunikáció során átélt szituációval kapcsolatos nyelvrendszerben maradt.”

Napjainkra mindezek mellett megfigyelhető, hogy az adott kisebbségi nyelv elsajátításának egy költség-haszon dimenzió mentén való értékelése is döntő szerephez jut (*Bartha*, 1999. 175. o.). A kárpátaljai magyarság esetében például ilyen költség-haszon dimenziós tényező volt a magyarországi továbbtanulási lehetőség, amely az 1990-es években nemcsak az anyanyelven történő továbbtanulást jelentette, hanem a jobb gazdasági helyzetben lévő Magyarországon való megélhetést, a biztosabb jövőt stb. Napjainkban hasonló költség-haszon dimenzió mentén értékelendő a kettős állampolgárság (egyszerűsített honosítási eljárás) intézménye, amikor is az EU-s magyar állampolgárság megszerzése által biztosított előnyök elérése a magyar nyelv elsajátítása révén lehetséges. Továbbá napjainkra az is fontos tényezővé lépett elő, hogy az adott állam, vagy az adott társadalom támogatja-e a kisebbségi nyelv használatát.

Ha a gyermeki nyelvelsajátítást a pszicholingvisztika felől közelítjük, amely szintén egy kontinuum mentén próbálja értelmezni a kétnyelvűség fogalmát, akkor a kontinuum két végén az összetett és koordinált kétnyelvűség van, amelyet úgy határozhatunk meg, hogy az

¹ Azonban nem köti konkrét életszakaszhoz, időintervallumhoz a korai szakasz fogalmát.

agy a két nyelvet egy összetett nyelvi rendszerként vagy két egymás mellett levő nyelvi rendszerként tárolja (Navracsics, 1999. 74. o.).

Göncz Lajos (2004. 25. o.) állítása szerint „a gyermeknyelv nem a felnőttek nyelvének egy kevésbé tökéletes formája, hanem egy olyan rendszer, amely előre meghatározható stádiumokon keresztül fejlődve mindinkább megközelíti a felnőttek beszédét.”

A két- és több nyelv elsajátítása három fő fejlődési szakaszon megy keresztül:

1. a gyermek először kialakít egy szókinccset, amely mindkét nyelv elemeit tartalmazza, és ritkán találunk a két nyelvből egymásnak megfelelő jelentésű szavakat;
2. a kétszavas mondatok megjelenésekor a mondatokban mindkét nyelv szavai megtalálhatók. De a kor előre haladtával a nyelvkeverés folyamatosan és a rohamosan csökken. Például egy hároméves gyermek az év elején még mintegy 30%-ban keveri a nyelveket, de a végére már csak 5%-nyi a nyelvkeveredés;
3. a szókinccs bővülésével megjelennek az egymásnak megfelelő, azonos jelentésű szavak a két nyelvben. Viszont az eltérő nyelvtani szabályok elsajátítása még várat magára. A gyermek sokáig egy nyelvi szabályrendszert használ, majd végül kialakul nála a két különböző nyelvi szabályrendszer (Crystal, 2003. 453. o.).

A gyermekek már négyéves korukra képesek különbséget tenni a két nyelv között, s rendszerint a szüleikhez is a szülők anyanyelvén szólnak (Vančóné Kremmer, 1998. 125. o.). Sőt, olyannyira tudatában vannak a két nyelvnek, hogy ha az adott szülő a másik szülő anyanyelvén szól a gyermekhez, akkor a gyermek meglepődik, zavarttá válik, vicesnek tartja, vagy egészen felháborodik a jelenségen. Az érthetatlenség akkor is kiül a gyermek arcára, ha valaki hosszabb ideig egy nyelven kommunikál vele, s a következő megnyilatkozást viszont már egy másik nyelven teszi.

Az egységes nyelvi rendszer hipotézisét támogatók (például Volterra és Taeschner, 1978; Saunders, 1988; Arnberg, 1987; Genesee,

1989) azt mondják, hogy a kétnyelvű gyermek a nyelvelsajátítás kezdeti szakaszán nem tesz különbséget a két nyelvi rendszer között, hanem egy hibrid rendszert használ. Ez a hibrid rendszer aztán a nyelvi fejlődés folyamatában fokozatosan szétválk. Vagyis a gyermek, amikor megszületik, nem két nyelven kezd el beszélni, hanem nála a két nyelv egységes beszédrendszerben egyesül.

Leopold (1947) saját gyermekein megfigyelte, hogy nem mindegyik gyermek ötvözi a két nyelvben fellelhető szinonimákat. Például nagyobbik lánya az angol *by-by*-t és a német *auf Wiedersehen*-t ötvözte, s így lett belőle *by-dersehen*. Kisebbik lányának beszédében viszont nem fordultak elő ehhez hasonló ötvözetek. Ezekre a hibrid alakulatokra Vančóné Kremmer Ildikó (1998. 122. o.) is rámutat tanulmányában. Ugyancsak Leopold mondja ki azt is, hogy a gyermek elsőként a két nyelvet tudatosan 32 hónapos korában kezdi el használni (Leopold, 1947).

Volterra és Taeschner (1978) szerint a kétnyelvű gyermek beszédének fejlődése három szakaszban történik. 1. szakasz: a gyermek egy egységes szókinccsel rendelkezik, amelyet a két nyelvből épít fel; 2. szakasz: a két nyelv lexikailag elkülönül, de szintaktikailag még egységes rendszert alkot; 3. szakasz: teljesen elválk a két nyelvi kód egymástól mind lexikailag, mind pedig szintaktikailag.

De Houwer (1990) szerint a kétnyelvű gyermek nem azért keveri a két nyelv szavait, mert az egyiket az egyik szót, a másikon a másik szót ismeri, hanem csupán arról van szó, hogy a gyermek nem használja az ekvivalencia másik tagját.

A másik megközelítés, az elkülönült nyelvi rendszerek hipotézise szerint a gyermek a fejlődés már egész korai szakaszában különbséget tud tenni a két nyelvi rendszer között. Azonban a szakirodalomban nem találkoztam azzal, hogy milyen kort értenek korai szakasz alatt, hiszen ez lehet akár az újszülött kor is, de ha a hatodik életévhez viszonyítjuk, akkor ez lehet a harmadik életév körüli szakasz is. Ezen irányzat képviselői szerint a nyelvfejlődés folyamán a nyelvek egymástól függetlenül fejlődnek. Szerintük a keverés oka nem az egységes

nyelvi rendszerben keresendő, hanem abban, hogy két tökéletlen nyelvi rendszer fejlődik egymás mellett. Vagyis amikor az egyik nyelvi rendszerben nem áll rendelkezésre a megfelelő nyelvi eszköz, a gyermek automatikusan a másik nyelvi rendszerben megtalálható szinonimáját veszi elő. Feltéve, ha abban már ez kialakult fogalomként jelen van. Ezért van az, hogy például egyes témák, témakörök esetében, amelyet csak az egyik szülővel való érintkezéskor hallhat a gyerek, a másik szülővel történő kommunikáció során az adott téma megbeszélésekor azon a nyelven fogja megnevezni a dolgokat vagy lefolytatni a témáról való kommunikációt, amely nyelven hallotta, hiszen valószínűleg ezen lesz számára kényelmes és egyszerűbb a témáról való beszélgetés. Gondolok itt arra, hogy az „egy személy – egy nyelv” elven működő kétnyelvű családokban például az anyától hall csak a kötésről X nyelven, de amikor édesapjának akarja elmesélni Y nyelven azt, hogy a babájának hogyan kötötte meg a pulóvert, akkor mivel Y nyelvből hiányoznak azok a nyelvi elemek, amelyeket a kötés szakszavainak is nevezhetünk, ezért X nyelvből emeli be ezeket.

Bergman (1976) kevert hipotézisében azt fogalmazza meg, hogy a gyerek, míg nem találkozik olyan emberrel, felnőttel, aki rosszul beszél, keveri vagy töri a nyelveket, addig jól beszél a nyelveket (idézi Navracsics, 1999. 90. o.). De Houwer (1990. 338–339. o.) ezt elutasítja, s azt mondja, hogy a gyerek fel tudja mérni a beszélgetőtársának nyelvi kompetenciáját, képes ahhoz igazodni, ahhoz igazítani beszédét. Véleménye szerint a kétnyelvűek kommunikatív kompetenciája „kifinomultabb”, hiszen az egynyelvűnek csak azt kell megtanulni, hogy milyen szituációban mit és hogyan kell mondani, míg a kétnyelvű azt is megtanulja, hogy melyik kódot és azon belül milyen regisztert használjon a különböző helyzetekben más-más személyekkel.

A kétnyelvű gyermekek kognitív struktúrája rugalmasabb alkalmazkodást tesz lehetővé, kreatívabb, kommunikációs hatásköre kitágul, és a nyelvi kapcsolatok felvétele kiszélesedik számukra. Életük során nő az egyének nyelvi, kulturális és etnikai toleranciája, megértése,

átélése és elfogadása. A kétnyelvűség a kognitív fejlődésüket elősegíti, növeli érzelmi alkalmazkodóképességüket, segíti őket a nyelvi készségek kiteljesedésében, és erősíti a nyelvi tudatosságukat (Jarovinskij, 1994. 68. o., Kiss, 1995. 219. o.).

Azt, hogy a gyerek produkál-e egy nyelvi jelenséget, nyelvi elemet, nagyon sok minden befolyásolja. Mikes Melánia (1990) szerint is, ha egy gyerek nem produkálja az ekvivalenciapárokat, az még nem jelenti azt, hogy nem is tudja őket, vagy hogy hiányoznának mentális lexikonából. Azt, hogy a gyermek mit milyen nyelven nevez meg, többek között a személyekhez való kötődés, a szituációhoz való ragaszkodás, a megszo-
kás stb. befolyásolja.

Egységes nyelvi rendszer vagy elkülönült nyelvi rendszerek? Bár sokan kritizálják (például Lindholm és Padilla, 1978; Padilla és Liebman, 1975; Meisel, 1989) az egységes nyelvi rendszer hipotézist, mégsem dőlt még el, hogy melyik hipotézis az „igazi”. Viszont annyi bizonyos, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni olyan tényezőket, mint a környezet, amelyben a gyermek felnevelkedik, vagy mint a gyermekhez intézett beszéd „tisztasága”², vagyis az, hogy milyen mértékben és milyen típusú keveréseket³ tartalmaz. Továbbá azt is meg kell vizsgálni, hogy melyek azok a tényezők, amelyek elősegítik a nyelvi keverés megjelenését.

A nyelvi keverésnél figyelembe kell továbbá venni azt, hogy az adott beszédpartner egy- vagy kétnyelvű (esetleg többnyelvű). A kétnyelvű beszélő minden kommunikációs helyzetben mérlegeli a vele szemben álló felek nyelvtudását, s természetesen egynyelvű be-

² A felnőttek beszéde nem egy idealizált, tökéletes („tiszt”) nyelvváltozat (amely akár a standard lehetne), amely a felnőtté válás végén kialakul, s onnantól kezdve az egyén életében már nem változik. A felnőttek beszédére, nyelvhasználatára is hatással van a nyelvi környezet, amely körülvézi élettevékenysége során.

³ A keverés fogalma alatt itt a kódváltás különböző nyelvi síkokon való megnyilvánulását, a szókölcsonzés, illetve a kódkeverés értem. Vagyis minden olyan nyelvi jelenséget, amikor az egyik nyelv használata közben áttérünk a másik nyelv használatára. (Kódváltás, kölcsönzés és kódkeverés fogalmának magyarázatát lásd a 4., 5. és 6. lábjegyzetekben.)

szédpartnerrel szemben nagy valószínűséggel nem fog a másik fél számára nem vagy kevésbé érthető nyelvre átváltani beszéd közben. Azonban ha a két- vagy többnyelvű beszélő két- vagy többnyelvű szédpartnerrel kerül kapcsolatba, ahol legalább két nyelv közös, akkor nagy valószínűséggel elmondható, hogy a kommunikációs folyamat során megfigyelhető a kódváltás⁴ és a kölcsönzés⁵, de akár még a kódkeverés⁶ jelensége is, mivel mindkét ágens birtokában van a nyelveknek. Ez természetesen a két véglet, amely között számos, részleteiben különböző beszédhelyzet alakulhat ki, amely befolyással lehet a nyelvek használatára.

Továbbá nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az egynyelvűek az érintett nyelven belül is sokféle és sokfajta regisztert és stílust tárolnak, amelyet az adott helyzetnek megfelelően alkalmaznak, s amelyet a kommunikatív kompetenciájuk által választanak ki a nyelvi repertoárjukból az adott nyelvi szituációnak megfelelően⁷. Mégsem beszélünk az egynyelvű egyének esetében két vagy több elkülönült nyelvi rendszerről.

Grosjean és *Léwy* kidolgozta a lexikai elérés bilingvis modelljét⁸, amelynek lényege az, hogy feltételezhetően a kétnyelvű beszélőnek két nyelvi rendszere van, amelyek egyszerre függetlenek egymástól, de ugyanakkor kapcsolatosak is egymással. Továbbá azt is feltételezik, hogy amikor a kétnyelvű beszélő monolingvis beszédmódot alkalmaz, akkor az egyik nyelvi hálózat erősen aktivált, míg a másik csak nagyon gyengén (*Grosjean*, 1988, idézi *Navracsics* 1999. 84. o.).

Hasonló tényeket állapít meg *Paradis* (1986) is alrendszer-hipotézisében. Azt mondja, hogy a két nyelvi rendszer a különböző kontextusban való előfordulásból következően a kapcsolatok különböző hálózatát hozza létre, aminek köszönhetően az átfogóbb rendszeren belül egy alrendszer alakul ki. Vagyis mindkét nyelvnek megvan a neurológiai kapcsolatrendszere, amely egy átfogóbb rendszeren belül helyezkedik el, amelyből bármikor képesek előhívni bármelyik nyelvüket.

Grosjean (1989) szerint a kétnyelvű egyén nem két egynyelvű összessége egyetlen testben. Szerinte egy kétnyelvű beszélőt egy egynyelvűvel összehasonlítva észrevehetjük, hogy a kétnyelvű beszélő egynyelvűvel megegyező nyelve – még ha az az anyanyelve is – sohasem lesz olyan szinten, mint az egynyelvűé, ami annak köszönhető, hogy a kétnyelvű beszélőnél a nyelvek között munkamegosztás van, s így egyes nyelvhasználati színtereken az egyik nyelv lesz domináns, míg egyeseken pedig a másik nyelv. Vagyis a kétnyelvű beszélő mindig több és más lesz, mint akár az egyik, akár a másik nyelv egynyelvű beszélője, de sohasem lesz egyenlő ezeknek összességével.

Hoffmann is rámutat a gyermekkori kétnyelvűség szempontjából arra a fontos tényezőre, hogy a monolingvis gyermek kétszer annyi időt fordít anyanyelvének elsajátítására, mint egy kétnyelvű gyermek az első nyelvére (*Hoffmann*, 1991. 37–38. o.).

A kutatási terület és a kutatópontok rövid bemutatása

A kutatás célja elsősorban az etnikailag heterogén családokban nevelkedő óvodáskorú gyermekek mindennapi nyelvhasználatára jellemző tulajdonságok, a beszélők nyelvhasználati stratégiáinak feltárása volt. Vagyis többek között az, hogy hogyan választanak nyelvet a szülőkkel való kommunikációban, hogyan viselkednek számukra idegen felnőttekkel szemben egy beszédsszituációban, mennyire lehet/van befolyással a téma, az élethelyzet a nyelvválasztásukra stb.

⁴ Kódváltás: két nyelv váltott használata egy és ugyanazon megnyilatkozáson belül (*Navracsics*, 1999. 138. o.).

⁵ Kölcsönzés: az a folyamat, amelynek során kétnyelvű beszélők az egyik nyelvükből való szót használnak a másik nyelvükben (*Trudgill*, 1997. 41. o.).

⁶ Kódkeverés: amikor a beszélők olyan sűrűn és gyorsan váltanak kódot a különböző nyelvek között, hogy nem lehet megmondani, hogy az adott pillanatban melyik nyelvet beszélnek (*Trudgill* erre a kódváltogatás kifejezést használja) (*Trudgill*, 1997. 37. o.).

⁷ Ugyanez figyelhető meg a kétnyelvűeknél is, amikor a két nyelv között váltanak.

⁸ BIMOLA (Bilingual Model of Lexical Access = lexikai elérés bilingvis modellje, röviden LEBIM).

A családok kiválasztásánál elsősorban a kisebbség területi létszamarányának szempontját tartottam fontosnak, vagyis azt, hogy milyen az arány a többségi és kisebbségi lakosok között az adott régióban. Ez alapján két csoportot alakítottam ki: a szórványban élő magyarok csoportját, amelybe a Munkácsi, Huszti, Técsői, Rahói járások, illetve Munkács, Ungvár, Huszt városok kerültek; továbbá a tömbben élő magyarság csoportját, amelybe az Ungvári, Nagyszőlősi és Beregszászi járások, illetve Beregszász és Csap városok kerültek⁹.

A szórványban élő magyarok csoportjánál 9 családban (Munkácson 5, Beregrákoson 1 és Viskén 3) és a tömbben élő magyarok csoportjánál 16 családban (Beregszászon 5, Orosziban 3, Macsolán 3, Kovászón 2, Fancsikán 1, Oroszvölgyön 2) végeztük el a vizsgálatot (vö. 1. táblázat).

település	lakossága	ebből magyar	
		fő	%
Munkács	81637	6975	8,5
Beregszász	26050	12779	49,1
Oroszvölgy	442	48	10,9
Visk	8142	3699	45,4
Macsola	675	545	80,7
Fancsika	2059	770	37,4
Oroszi	895	852	95,2
Beregrákos	3280	1493	45,5
Kovászó	899	49	5,5

1. táblázat: A kutatópontok lakosságának száma, ezen belül a magyarság száma és aránya (Molnár és Molnár, 2005. 82–85. o. alapján)

A vizsgálat menete és módszerei

A vizsgálatban¹⁰ 25 olyan kárpátaljai család vett részt, amelynek egyik tagja magyar, másik tagja ukrán vagy orosz nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek vallotta magát, illetve a gyermek már betöltötte a 3. életévét, de

még nem töltötte be a hatodik életévét¹¹, vagy nem tanult meg olvasni¹².

A családoknál a látogatás során irányított beszélgetést végeztünk¹³ a gyerekekkel, ahol a kiindulási alap egy-egy mese, a gyermek hétköznapi tevékenysége, az óvodához és a játékhoz kapcsolódó élményei, a barátokkal és gyerektársakkal élmények, tevékenységek stb. voltak. A szülőkkel kérdőívet töltöttem ki, amelyben többek között a család aktuális nyelvi szocializációs környezetére, a nyelvek

¹¹ A korosztály kiválasztásánál figyelembe vettem *Albert és Obler* (1978) kutatásait, miszerint az életkor befolyással van a nyelvek agyi reprezentációjára. Vagyis ha a gyermek 6 éves kora előtt elsajátítja a második nyelvet, összetett kétnyelvű lesz, azaz számára a konceptuális reprezentáció a fontos, nem a nyelvi megjelenítés. Továbbá figyelembe vettem azt, ahogyan *Haugen* (1998) a nyelvi tervezésnél kifejti, hogy a nyelvi tervezés csak azoknak a szociolingvisztikai színtereknek a befolyásolását tűzheti ki célul, amelyekben az írásbeliség regiszterei a meghatározó nyelvi kódok. A nyelvi szocializáció ebben a keretben tehát a nyelvi tervezésnek ugyan önálló, a státustervezés egyik alterületeként értelmezett része, de csak a beszélők elsődleges – az egyéni írásbeliség kialakulása előtti – nyelvi szocializációját követő szakaszaiban. Vagyis a nyelvi tervezés hatóköre a haugeni modellnek megfelelően az oktatási intézményeknél nem is bővíthető tovább (*Bodó*, 2004. 39–40. o.). Ebből kifolyólag az elsődleges nyelvi szocializáció időszakában a 3–6 éves gyermek még a család által megfogalmazott „informális nyelvi tervezés” keretében sajátítja el a nyelve(ke)t.

A vizsgálati korosztály behatárolásánál további segítségemre volt a nyelvi szocializáció *Kiss Jenő* szerinti szakaszolása, amely a szocializációt, s ezen belül a nyelvi szocializációt is több szakaszra bontja. Az elsődleges nyelvi szocializáció szakasza kisgyermekkorra esik, s ebben az időszakban a szülők szerepe a döntő, ugyanis a gyermek világát, nyelvi mintáit a család, illetve a szűkebb környezet határozza meg. A másodlagos szocializációt az iskoláskor kezdetétől számítja, míg a harmadlagos már a felnőttkor jellemzője (*Kiss*, 1995. 89–90. o.).

Vagyis ha az etnikailag vegyes családokban nevelkedő gyermekek nyelvhasználatának jellemzőit, stratégiáit szeretnénk megvizsgálni, akkor ezt az elsődleges nyelvi szocializáció időszakában, vagyis az első hat év folyamán érdemes vizsgálni.

¹² Ezért azok a gyermekek is belekerülhettek a vizsgálatba, akik 6. életévük betöltése előtt már iskolába jártak, és akik ugyan szeptemberben kezdték az iskolát, de még nem sajátították el az olvasást, vagyis az iskola első osztályának első félévében jártak.

¹³ A családok felkeresésekor a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola magyar nyelv és irodalom szakos hallgatói voltak segítségemre mint második számú terepmunkás.

⁹ A felosztás alapjául az ukránai 2001-es népszámlálási adatbázist vettem (*Molnár és Molnár*, 2005). 2001 óta Ukrajnában nem tartottak népszámlálást.

¹⁰ A vizsgálatban résztvevő családokat 2008–2011 között kerestem fel.

ismeretére, a családban a többségi és kisebbségi nyelvek használatának mind a szülők, mind pedig a szülő(k) és gyermek(ek) közötti aránybeli megoszlására stb. rákérdeztem. A kitöltés közben a szülőkkel a család tágabb szociális életteréről beszélgettem, mivel ennek is szerepe van a nyelvelsajátításban, illetve a nyelvhasználatban, nyelvek használatában.

A kutatást elsődlegesen arra a feltevésre alapoztam, hogy az etnikailag vegyes házasságokban a szülők a gyermek(ek) nyelvi szocializációját valamilyen előre eltervezett stratégia mentén próbálják megvalósítani, s ezekre az előre elképzelt stratégiákra nagy hatást gyakorolnak a nyelven kívüli tényezők. Másodsorban feltételeztem, hogy a családokban alkalmazott nyelvhasználati stratégia, illetve a szülők nyelve(ke)t érintő döntései hatással vannak a gyermek nyelvhasználati stratégiájára, amelyet a gyermek mindennapi nyelvhasználatában nemcsak a szülőkkel, de a számára idegen személyekkel (például terepmunkásokkal) is alkalmaz.

Stratégiák az etnikailag vegyes családokban nevelkedő gyermekek nyelvhasználatában

Az etnikailag vegyes házasságokban a gyermekek a kétnyelvű egyénekhez hasonlóan választanak a rendelkezésükre álló nyelvek közül, ami nem meglepő, hiszen maguk is a kétnyelvűség valamilyen fokán vannak. Ezért a gyermekek által a kommunikációban használt stratégiákat a nyelvválasztási stratégiák mentén érdemes megvizsgálnunk, melyek nagy valószínűséggel sok közös ponttal rendelkeznek.

A kétnyelvű beszélő felméri a vele szemben álló partner nyelvi kompetenciáját, s dönt, hogy egy- vagy kétnyelvű kommunikációt folytat-e vele. Ha a szemben álló partner egynyelvű beszélő, akkor a kétnyelvű beszélő az egynyelvű által ismert nyelvet fogja választani. Azonban ha kétnyelvű partnerrel áll szemben – s legalább két nyelv ismerete közös mindkettőjükénél –, akkor dönthet, hogy melyik nyelven kezd kommunikálni (Navracsics, 1999). S ez De Houwer (1990) szerint a kétnyelvű gyermekek esetében is fennáll.

A nyelvi heterogenitás azonban nem jelent korlátlan nyelvi szabadságot, hiszen különféle tényezők, többek között a társadalmi csoportnormák, a társadalmi helyzet, valamint a kommunikatív célok és interakciós szabályok alkotta korlátok határozzák meg (Bartha, 1999. 87. o.).

A nyelvhasználati normák és szabályok ismeretéhez tartozik, hogy az egyén vagy egy társadalmi csoport bizonyos tevékenységeihez meghatározott nyelvváltozatot köt. „A nyelvválasztás voltaképpen a társalgás alkódjának kijelölését jelenti. A nyelvválasztás és a kódváltás gyakorlatilag egymástól nehezen elválasztható kérdések, hiszen a kétnyelvű beszédpartnerek közötti lezajló társalgásának nyelve sem egyszer és mindenkorra kötött.” (Bartha, 1999. 88. o.)

„A kétnyelvű a beszélgetés megkezdése előtt az általa és a közösség által jól ismert szabályoknak megfelelően választ a birtokában lévő nyelvek közül, de ez a választás nem zárja ki, hogy a választott nyelven belül ne térjen át a másik nyelvre is. A kétnyelvű beszélő legfontosabb ismérve, hogy beszéde közben vált át a másik nyelvre, vagyis kódot vált.” (Borbély, 2014. 61. o.)

Személy és nyelvismeret mint a kódváltást befolyásoló tényező

Bartha Csilla monográfiájában (1999) azt olvashatjuk, hogy az interakcióban alapvetően a résztvevők személye szabja meg a nyelvválasztást, de szerinte mindig lesznek olyan egyének, akik egyik vagy másik nyelvet nem olyan szinten beszélnek, mint beszédpartnereik, vagyis a nyelvek választásának gyakorisága, az alkalmazott stratégiák összefüggésben lehetnek az egyes nyelvek ismeretének fokával. Vizsgálatomban ugyan a gyermek még a nyelvelsajátítás valamilyen fokán helyezkedik el, ezért nála nehezebb a nyelvek ismeretének szintjét meghatározni, azonban azt nagyon jól meg tudtam figyelni, hogy a vizsgálati szempontonál megfogalmazott első látogatáskori egy személy – egy nyelv a terepmunkások esetében is mennyire volt befolyással a gyermekek nyelvválasztására.

Az etnikailag vegyes házasságokban a mindennapi kommunikációban két nyelv használatos, így nem meglepő, hogy a két nyelv között munkamegosztás van, s ebből kiindulva az sem meglepő, hogy a gyermek nyelvhasználatának egyik jellemző vonása a kódváltás, bizonyos esetekben a kódkeverés. A kódváltás és kódkeverés jelenségének mértéke nagyban függ attól, hogy a szülők mely nyelveket milyen szinten ismerik, illetve milyen megosztási arányban használják ezeket a nyelveket a gyermekkel és az egymással történő kommunikációban.

McLaughlin (1984) szerint a szimultán kétnyelvű gyerekeknél gyakori a nyelvek közötti kódváltogatás¹⁴ is, amelyet ő úgy határoz meg, hogy a gyermek személyektől függően akár mondaton belül is kódot válthat (például, hogy melyik szülőjéhez szól). A kódváltást befolyásolhatja/nehezítheti azonban az, hogy a felnőtt a megszokott környezetben nem a megszokott nyelven beszél a gyermekkel, s előfordulhat, hogy a gyermek nem tudja értelmezni a hallottakat. Ha már egy bizonyos nyelvi kódot kialakított valakivel, akkor azt nehéz megváltoztatni egy másik nyelvre.

Az alábbi interjúrészletekben jól megfigyelhető a nyelvek közötti munkamegosztás nemcsak a szülőkkel történő beszélgetéskor, hanem más személyekkel, esetünkben a terpmunkásokkal történő kommunikációban is, mint a személyhez és nyelvismerethez kötött kódválasztás esetei.

A munkácsi Viktorka és a beregszászi Sanyika a szülőkkel való kommunikációjában nagyon szemléletesen előtérbe kerül a személyhez kötött, és természetesen egyúttal a nyelvismerethez kötött nyelvválasztási stratégia. Amíg Viktorka magyar anyanyelvű édesanyjával beszélget, addig magyarul válaszol, majd édesapja ukránul bekapcsolódik a kommunikációba, akihez Viktorka is ukrán nyelven szól. Hasonló személytől függő kódváltás történik meg Sanyika szüleivel történő nyelvhasználatában is. Viszont nála nem tudunk nyelvismerettől függő kódváltásról beszélni, hiszen édesapja nagyon jól beszél magyarul, s a csa-

ládában is a magyar nyelv a mindennapi kommunikáció domináns nyelve. Vagyis esetében a személyhez kötött nyelvválasztás jelenik meg, mivel az édesapja az, akivel oroszul szokott beszélgetni. Itt megjegyzendő, hogy befolyásoló tényező a személy nyelvválasztása is.

Viktorka 2004 Munkács (5;1)

Anya: *És a zebra milyen?*

Viktor: *Gyors.*

Anya: *Nem.*

Viktor: *Nehéz.*

Anya: *Úgy fölrepült. Könnyű.*

Батько: *Хто там ще біля зебри?*

[Ki van ott még a zebra mellett?]

Viktor: *Біля зебри?* [A zebra mellett?]

Sanyika 2003 Beregszász (4;8)

Anya: *És mit szoktak azok a kalózkodni csinálni?*

Sanyika: *Szoktam velük kardozni, játszani.*

Батько: *Пірати, а ще з чим граєшся, сол-* [És még mivel játszol, ka-]

Sanyika: *Солдатами.* [Katonákkal]

Anya: *És azok mit szoktak csinálni?*

Sanyika: *Szoktam velük katonáznni, indiánózni, kalózkodni, dinoszauruszozni.*

Az ötéves Dani édesanyjával többnyire ukránul beszél, amelynek előzménye, hogy édesanyja is leggyakrabban az ukrán vagy orosz nyelvet használja a gyermekével való kommunikációban. Az anyja bevallása szerint magyarul csak alig néhány szót tud, ezért is nem beszél gyermekével magyarul. Az alábbi példán is jól látszik, hogy a magyar nyelvű felszólítás ellenére is Dani az édesanyjához ukránul intézi a kérdést.

Dani 2002 Munkács (5;10)

TM1: *Na mi az? Szép piros. Belül vannak a magjai. Kérdezd mag anyától.*

Dani: *Мама, то що?* [Anyá mi az?]

Az anya elmondása szerint a gyermekben annyira tudatosult, hogy ő ukrán/orosz nyelven kommunikál vele, hogy az anyja magyar nyelvű

¹⁴ Lásd 6. lábjegyzetben kódkeverés.

feléje irányuló nyelv választása ellen szinte már tiltakozik. Azonban a gyermek édesapjával általában magyarul beszél, mivel édesapja is így kommunikál vele. A szülők közötti kommunikációs nyelv viszont az orosz, hiszen a feleség anyanyelvének az orosz jelölte meg, illetve a férj is jól beszéli az orosz nyelvet. Tehát a gyermeket az orosz nyelv hatása is éri, ennek ellenére a vizsgálatban nem gyakran nyilvánult meg ezen a nyelven még szülei irányába sem.

A magyar nyelv használata elleni „lázadás” a magyarul beszélő terepmunkás irányába is megfigyelhető volt, hiszen többször előfordult, hogy a magyar nyelvű kérdésre ukrán válasz jött a gyermektől.

Dani 2002 Munkács (5;10)

TM1: *És ez itt micsoda?*

Dani: **Замок.** [Vár.]

TM1: *Fényképeket? Huha! Mi van ezeknél? Nézzed csak!*

Dani: **Золата.** [Arany.]

TM1: *Na ez melyik mese?*

Dani: **Жар-птиця.** [Tűzmadár]

TM1: *Mi az, ami a kezében van?*

Dani: **Стріла.** [Íj.]

Dani nyelvhasználatában ritkábban előfordul fordított nyelvfelállással a kódváltás elmaradása, vagyis hogy ukrán nyelvű kérdésre magyarul válaszol.

Dani 2002 Munkács (5;10)

TM1: *És itt mi van?*

AK: *Ez erdő.*

TM1: *És a fákon mi van?*

AK: *(..) Semmi.*

TM1: *Hogyhogy semmi? Nézd már meg, mi ez a fehér rajta?*

TM2: *Що у нас падає?* [Mi esik nálunk?]

Dani: *A hó.*

A munkácsi Danika a magyarul beszélő terepmunkással magyarul beszélget, majd az édesapjával való kommunikációban azonnal átvált édesapja anyanyelvére, az orosz nyelvre, ha hozzá beszél. De az interjúrészt végén látható, hogy mihelyst magyar nyelvű édesanyja is bekapcsolódik, hozzá már ismét magyar nyelven szól.

Danika 2003 Munkács (4;9)

TM1: *Kérdezd meg apát! Kérdezd csak meg mi ez.*

Anya: *Kérdezd meg apucitól, hogy mi az.*

AK: *Апу, что это?* [Apu, mi ez?]

Батько: *На новый год что мы ставили?*
[Újévre mit állítottunk fel?]

Anya: *Karácsonykor milyen fa [van] nálunk?*

AK: *Karácsonyfa.*

Azonban érdemes kiemelni, hogy az édesapa megszólítása magyar nyelven történik, és nem az orosz „*отец*” (apa) megnevezést használja, amely nagy valószínűséggel annak köszönhető, hogy számára édesanyja így tanította meg, az anyai nyelvhasználatban mindig így nevezhette férjét a gyermekkel történő beszélgetései során. Hasonló megfigyelésre jut Vančóné Kremmer Ildikó (2011. 396. o.) is, amikor a szlovák–magyar vegyes házasságban a *tata* szót nem a magyar „*öregember*” jelentésben használják a családon belül, hanem a kislány nyelvhasználatának hatására a szlovák *tato* (apuci) megfelelőjeként.

Az interjúrésztben azonban kulturális különbségeket is felfedezhetünk. Korábban utaltam arra, hogy bizonyos vallási ünnepek és a hozzájuk kapcsolódó szokások az eltérő naptár-használat miatt előfordulnak a keleti szláv–magyar vegyes házasságokban. Az édesapa orosz nyelvű megfogalmazásában azt kérdezi gyermekétől, hogy milyen fát szoktunk állítani *újévre*, míg az édesanyja a *karácsonyi* faállításra kérdez rá. A háttérben húzódozó különbségek oka az, hogy az ortodox vallásúak, vagyis a keleti szláv kultúrkörhöz tartozók újévre állítanak karácsonyfát, a katolikusok/reformátusok pedig karácsonyra. Az ortodox vallás más naptár szerint tartja nyilván az időt. Ezért az újév megelőzi a január 7–8-án esedékes karácsonyt, amelynek köszönhetően az újév, mint ünnep, sokkal nagyobb hangsúlyt kap a keleti szlávok körében. Ezért is szokták a „karácsonyfát” hamarabb, már újévre felállítani.

Azonban a személyhez és annak nyelvismeretéhez igazodó nyelv választás a gyermeknél akkor is bekövetkezhet, ha nem a szülővel, hanem más emberekkel, esetünkben a terepmunkásokkal kommunikál.

Tányka 2004 Fancsika (3;9)

TM2: **А ти з'їла?** [És te megetted?]

Tányka: **Ho!** [Igen!] **З'їла перше стілько повно.** [Az előbb meg ettem ennyi sokat]

TM1: *Mi van itt a fán?*

Tányka: *Papagáj.*

Tányka itt abban a tudatban volt, hogy az első számú terepmunkás csak magyarul ért, ezért nem tudjuk itt sem különválasztani a személyt és a személy által ismert nyelvek befolyásoló hatását.

A beregszászi Sanyika, akinek családjában döntő többségben a magyar nyelv használatos a mindennapi kommunikációban, mégis él a személyhez kötött kódváltással a terepmunkások esetében is.

Sanyika 2003 Beregszász (4;8)

TM1: *Emlékszel még azokra a nagy kártyákra?*

Sanyika: *Igen.*

TM2: **Ну, а що це таке?** [Na és mi ez?]

Sanyika: **Банан.** [Banán.]

A munkácsi Dórika szintén kódot vált a terepmunkásokkal történő beszélgetésben, amint a másik terepmunkás a kommunikációtól eltérő kódot használ, de a magyar nyelvben kölcsönzést (vagy interferenciát) figyelhetünk meg, hiszen a *нагымата* szó helyett a *бабушка*-t használja.

Dórika 2002 Munkács (5;7)

TM2: **Ну, куди прятався, дивись тільки виглядає так. За що він прятався?** [Hova bújt el, nézd, csak úgy kukucskál? Mi mögé bújt el?]

Dórika: **За дерево.** [A fa mögé.]

TM1: *Nézzed csak, fordítunk még egyet. Mi történik itt?*

Dórika: *Bejött a бабушкаja* [nagymamája] *házába.*

Azonban a gyermek nem minden esetben él a kódváltás lehetőségével annak ellenére sem, hogy a vele szembenálló kommunikációs partner a kommunikáció alapnyelvétől eltérő nyelven szólal meg.

Márjánocska 2004 Ruszka Dolina (3;9)

TM2: **Ну що тут є, скажи мені?**

[Na mi van itt, mondd el nekem?]

Márjánocska: **Яйце.** [Tojás.]

TM2: **А це?** [És ez?]

Márjánocska: **Блюдя.** [Étel.]

TM1: *Ez itt micsoda, nézd csak! Hát mi ez? Mit látsz a képen?*

Márjánocska: **Куриця.** [Tyúk.]

A nyelvválasztás mint a kódváltást befolyásoló tényező

A nyelvválasztás mint a kódváltást befolyásoló tényező a legjobban akkor figyelhető meg, mikor ugyanazon személlyel történő társalgás esetében az adott személy egyszer egyik nyelven, majd másik nyelven kommunikál, s a gyermek nyelvválasztása igazodik az adott beszédpartner nyelvhasználatához. Ez jól megfigyelhető a beregszászi Sanyika édesapjával¹⁵ folytatott beszélgetése estében.

Sanyika 2003 Beregszász (4;8)

Батько: *Ó, igen sikerült. Egy sor megvan, Sanyika győzött. Tovább. Nem, második sort pirosból. Milyen szín?*

Sanyika: *Piros.*

Батько: *És ez?*

Sanyika: *Piros.*

Батько: *Na, így megvan. Tovább, milyen szín megy? Ez milyen szín a kezeden?*

Sanyika: *Kék.*

Батько: **Синій.** [Kék.]

Sanyika: **Синій** [kék], *rakhatom, apa?*

...

Батько: **Тімеа.** [Tímea.]

Sanyika: **Тімеа.** [Tímea.]

Батько: **Буде на слідуєчий рік, да?** [Jövőre lesz, igaz?]

Sanyika: **Да.** [Igaz.]

Батько: **Бог поможе, буде.** [Ha az Isten megsegít, lesz.]

A kommunikáció nyelvének kiválasztása nemcsak a szülők esetében befolyásolja a gyermek nyelvválasztását, hanem a terepmunkás

¹⁵ Az édesapa ukrán anyanyelvű és nemzetiségű, de jól beszél magyarul is.

általi nyelvváltás a gyermeknél is a nyelvek közötti váltást eredményezi/eredményezheti.

Daniella 2004 Beregszász (5;2)

TM1: *Jaj, és ez mi?*

Daniella: **Білочка**. [Mókuska.]

TM1: *És mit szokott enni?*

Daniella: *Magot.*

TM1: **Це яблуко, ні?** [Ez alma, nem?]

Daniella: **Не яблуко**. [Nem alma.]

Ugyancsak Daniellánál volt megfigyelhető, hogy az ukránul kérdező terepmunkás kérdéseire magyarul és ukránul is megadja a választ, bár ez nem minden esetben ekvivalencia-párként jelenik meg, hiszen az egér ukrán megfelelője a миша és nem a *круска* [patkány]. Azonban az is előfordulhat, hogy Daniella nyelvi kompetenciájában a magyar *egér* szó az ukrán *круска* szóval alkot ekvivalenciapárt¹⁶.

Daniella 2004 Beregszász (5;2)

Daniella: *Fekete.*

TM2: **Це який колір має?** [Ez milyen színű?]

Daniella: *Fekete, чорний.*

TM2: **А це хто?** [És ez ki?]

Daniella: *Egér, круска* [patkány].

Tükörfordítás mint kommunikációs stratégia?

A gyermek egyik nyelven folytatott beszédében előfordul, hogy egyes szavak nem állnak rendelkezésére (esetleg nem jutnak eszébe) a kommunikáció nyelvén, de nem él a kódváltás lehetőségével, hanem a másik nyelv szavát fordítja le hiánypótlásként. E „nyelvi hiány” szó szerinti fordítást, azaz tükörfordítást adja a szövegnek. A tükörfordítások nem specifikusak, hiszen a kétnyelvű egyének is alkalmazzák a tükörfordításokat, csak ennek nincsenek tudatában (kalk). A kárpátaljai magyar nyelvhasználatban is találkozhatunk a tükörfordítás jelenségével, mint például a *ma kimenős vagyok* megnyilatkozásban a ki-

menős magyar standardbeli megfelelője a *sabadnapos* kifejezés.

A munkácsi Dani beszédében a tükörfordítások nemcsak szavak szintjén, de néha egész mondategység-terjedelemben jelennek meg. Például az alábbi interjúrészletben a gyermek az „Olyan **рукавиця** [kesztyű] vagy enyém keze tudta úgy megfázni, hogy a jég” megnyilatkozást az ukrán „Таки рукавички, або мої руки можуть змерзти, як лід.” szöveg a szó szerinti fordításából alkotja meg. A magyar nyelvben *az én kezem*, vagy a személyes névmás elmaradása esetében rövidített alakban *a kezem* formában használt kifejezés helyett a gyermek *az enyém keze* kifejezést használja. Ez egyértelműen az ukrán nyelvből történő tükörfordítás hatása, hiszen a gyermek az ukrán nyelvben használatos birtokos névmással ellátott alakot (*мої руки*, azaz *az enyém kezei*) használja a magyar nyelvben is. De a *tudta úgy megfázni, hogy a jég* nyelvi megnyilatkozás sem a magyar mondatalkotási szabályokat követi, hiszen magyarul valahogy így hangozhatott volna: *úgy megfázott, hogy olyan hideg lett, mint a jég*.

Dani 2002 Munkács (5;10)

TM1: *Miből akarta csinálni?*

Dani: *A ebből a **сміну́б**ól, hogy nekünk a falba, és hogy tenni... Ez villa.*

Dani: *Ez olyan **csaszé**.*

TM1: *Dani, figyelj csak, és a kezedre mit szoktál húzni?*

Dani: *Olyan **рукавиця** [kesztyű] vagy enyém keze tudta úgy megfázni, hogy a jég.*

A beregrákosi Valika beszédében lexikai szinten szintén használ tükörfordítást. Az alábbi példaanyagban is jól látszik, hogy a magyarban használatos *felvágni*, *összevágni* szavak helyett a *megvágdosni* kifejezést használja, amely az ukrán nyelvből átvett, „átfordított” *нопізаму* szó tükörfordításának felel meg.

Valika 2004 Beregrákosi (5;8)

TM1: *És az ugorkából mit szoktunk csinálni?*

Valika: *Megvágdosni, [felvágni, összevágni] és lehet sóval enni.*

¹⁶ Köszönöm M. Pintér Tibornak, hogy e jelenségre felhívta figyelmemet.

A macsolai Máté is használ beszédében tükörfordításokat, hiszen magyarul *szuróként* nevezi meg a sündisznó hátán lévő tüskét, Ez a kifejezés pedig az ukrán *колючка* [szuróka] szó tükörfordítása.

Máté 2005 Macsola (3;4)

TM1: Na, mi van ott rajta?

Máté: Az szuró. Tovább, ez egy hagyma.

A téma mint a kódváltást befolyásoló tényező

A kódváltást kiválthatja a téma is, amelyről éppen az egyénnek, esetünkben a gyermeknek beszélni kell. „A téma szerinti választás minden olyan kétnyelvű helyzetben természetes, amikor a beszélő az egyes nyelveket eltérő kontextusokban sajátította el (*Hamers és Blanc*, 1989), így egy-egy adott fogalom mentális szótárbeli reprezentációja vagy csak az egyik nyelven létezik, vagy ha mindkettőn, másik nyelvi előhívása hosszabb időt venne igénybe” (*Bartha*, 2002. 126. o.). Továbbá Bartha Csilla arra is rávilágít, hogy a nyelvválasztás interakcióközpontú stratégiájához kötődő szülő-gyermek kommunikációban elsősorban a téma határozza meg a hozzá tartozó kódot (*Bartha*, 2002. 125. o.).

A téma nyelvválasztásra gyakorolt hatásánál mindenképpen meg kell említenünk a főként mese- és rajzfilmeket keresztül érkező médiahatást is. A gyermek számára a mesék erős érzelmi hatással (és olykor kötődéssel) járnak, ezért a mesékről való beszélgetés esetében nagyon jól megfigyelhető a beszédtema nyelvválasztást befolyásoló hatása, mint ahogy az átélés nyelvének befolyásoló hatására *Vančoné Kremmer Ildikó* (1998) és a *Jarovinszkij és Fabricius* (1978. 79. o.) szerzőpáros is rámutatott.

A médiumok hozzáférése esetében a magyar kisebbség nem mindenütt tud teljes egészében hozzáférni a magyar nyelvű televízió- és rádióadókhoz. A hozzáférés a magyar-ukrán határ mentén a legzökkenőmentesebb, s ahogy távolodunk, annál kevésbé hozzáférhetők a magyar nyelvű televízió- és rádióadók.

A mesefilmek és mesék a legtöbbször csak rövidebb kódváltást eredményeznek, amelyek főként a mese címének és a szereplők megnevezésében merülnek ki.

Sanyika 2003 Beregszász (4;8)

TM1: Nézzed csak, ezt a mesét ismered?

Sanyika: Nem.

TM1: Nézzed csak, lapozzuk végig és utána.

TM2: **Червона шапочка** [Piros sapkácska = Piroska és a farkas].

Sanyika: Ez Piroska.

Tányka 2004 Fancsika (3;9)

TM1: Nézd csak, mit kérdez Piroska tőle?

Tányka: **Червона шапка**. [Piros sapkácska = Piroska és a farkas.]

TM1: Ja az nem Piroska, az **Червона шапка**.

Tányka: Igen, öhö.

A fancsikai Tányka a terepmunkás által használt magyar nyelvű szereplőmegnevezést kijavítja ukrán nyelvre, amely arra enged következtetni, hogy a gyermek a Piroska és a farkas című mesét főként (vagy kizárólagosan) ukrán nyelven ismeri, s ezért könnyebb számára így azonosítani. Ennek valószínűségét támasztja alá az, hogy édesanyja ukrán anyanyelvű és a családban történt látogatások során is főként ukrán nyelvű verseket akart/tudott felidézteni gyermekével. A férje ugyan Magyarországon dolgozik és csak ritkán „látogat” haza a családjához, de a családdal együtt élő magyar anyanyelvű apai nagymama valószínűleg magyar nyelven mesél Tánykának, vagyis biztosan hall magyar nyelvű mesét és mondókákat is.

A munkácsi Danikával való beszélgetés során szintén felmerült a kedvenc mesék témaköre. Az ukrán nyelvet használó terepmunkás kérdésére ukrán nyelven sorolja fel az általa televízióban nézett meséket¹⁷. Azonban a magyar nyelvet használó terepmunkás magyar nyelvű kérdésénél szeretne megfelelni a

¹⁷ A mesecsatornák csak ukrán vagy orosz nyelven voltak elérhetők.

terepmunkás által választott nyelvnek – amelyet a magyar névelő és kötőszó alkalmazása is jól mutat –, de a mesehősöket csak a mese átélésének nyelvén tudja megnevezni.

Danika 2003 Munkács (4;9)

TM2: *Ну розповідай, які ти там казки дивишся по телевізору?*
[No, mesélj, milyen meséket szoktál nézni a tévében?]

Danika: *Том і Джері, Черепашку нінзу, Чоловек паук, Вулкан Тігер, Русалки, Питер Пен, іще Мікі Маус, Питер Пен, Русалки.* [Tom és Dzserri, Tininindza teknős, Pókembert, Vulkán Tigris, Sellők, Piter Pen, és még Miki egeret, Piter Pen, Sellők.]

TM1: *Ki a barátja?*

Danika: *A Фіона меє Ослік.* [Fióna meg Szamár.]

A téma csak ritkább esetben vált ki hosszabb terjedelmű kódváltást, mint például a munkácsi Dani esetében, amikor a képről való mesélés közben narratív módon elmeséli a mese lezáró részét:

Dani 2002 Munkács (5;10)

TM1: *Kit? Ki az az őtet?*

Dani: *Внучку. Каже:* [Az unokát. Mondja:]

- *Бабусю чого у тебе такі великі уха?* [Nagymama, miért olyan nagyok a füleid?]
- *Щоб краще було чути.* [Hogy jobban halljalak.]
- *Бабусю чого у тебе такий великий нос і рот?* [Nagymama miért olyan nagy az orrod és a szád?]
- *Щоб тебе краще було відчувати.* [Hogy jobban érezzelek.]
- *Бабо, чого в тебе такі великі очі?* [Nagymama, miért olyan nagyok a szemeid?]
- *Щоб тебе було краще видно.* [Hogy jobban lássalak.]
- *Бабо, чого у тебе такий рот?* [Nagymama miért olyan nagy a szád?]

– *Щоб тебе було краще з'їсти!*

[Hogy jobb legyen téged megenni.]

І з'їв. Спіймали вовка. А потім прийшли воїни, одрізали. [És megette. Elfogták a farkast. És majd jöttek a harcosok és levágták.]

Azonban nemcsak a mesefilmek és mesék esetében határozza meg a nyelvválasztást az adott téma, hiszen egy korábbi vizsgálatomban (Karmacsi, 2005. 134. o.) a munkácsi Albert¹⁸ a látogatások során még az ukrán nyelvű kérdésekre is magyarul felelt, azonban mikor a videólejátszó használatáról kellett mesélnie, akkor kódot váltott:

Albert 1999: *Ез перемотати* [átváltani], *tudod. Ез перемотати* [átváltani], *hogy látod, mi még maradt. És itt а стоп* [stop]. *Tudod hol van?*

Albertnél ez valószínűleg abból adódik, hogy az orosz anyanyelvű édesapa inkább az, aki a technikai dolgokkal jobban tisztában van, mint a magyar anyanyelvű édesanya, s így a gyermek főként orosz nyelven kerül kapcsolatba ezekkel a dolgokkal. Tehát az általa használt nyelv is ezekben a témakörökben inkább lesz az orosz, vagy az ukrán, mint a magyar.

Kódkeverés (kódváltogatás) a gyermek beszédében

Trudgill (1997. 37. o.) kódkeverésnek tekinti azt, amikor „a beszélők olyan sűrűn és gyorsan váltanak kódot a különböző nyelvek között, még mondaton és kifejezéseken belül is, hogy nemigen lehet megmondani, egy adott pillanatban éppen melyik nyelvet beszélnek.” Borbély Anna (2014. 67. o.) hasonló alapokból indul ki, mint Trudgill, azonban a kódkeverést kétnyel-

¹⁸ Albert 1999-ben, Munkácson született, a vizsgálat idején 5 éves múlt. Édesapja orosz anyanyelvű, édesanyja magyar anyanyelvű. A családdal együtt él az anyai magyar anyanyelvű nagymama. A szülők egymással az orosz nyelvet használják a kommunikációban, azonban az édesapa gyermekével többnyire magyarul beszél.

vűségi beszédstratégiának tekinti, melyben a beszélő megnyilatkozásában úgy keveri a két nyelvet, hogy azok elemei egységet alkotnak annak ellenére, hogy az egyes kódok hangtaniilag nagyrészt megőrzik sajátosságukat.

Jelen vizsgálatban résztvevő 26 gyermek beszédében mindösszesen egy esetben, a macsolai Martinnal készített interjúban találkoztam a kódkeverés jelenségével.

Martin 2006 Macsola (3;0)

Gyerek2: **Ану, я буду тобі показувати** [Figyelj, én fogom mutatni neked] *a képeket.*

Martin: **Ти** [Te] *nem.*

...

Мать: **Нем дарив** [ütöttél].

Martin: **Лátod, не дарив** [nem ütöttem].

Martin: **Лátod anya, нем дарив я** [ütöttem én].

Мать: **А я віділа ош ударивсь мене** [én úgy láttam, hogy ideütöttél nekem].

Martin: **Я látom [én].**

A kárpátaljai etnikailag vegyes családban nevelkedő gyermekek nyelvhasználatára nem jellemző a kódkeverés (kódváltogatás) mint nyelvhasználati stratégia. 2004-es vizsgálatomban (Karmacsi, 2005. 130. o., 2007. 79. o.) is mindösszesen két olyan esettel találkoztam, amikor a gyermek beszédében élt a kódverés lehetőségével.

A munkácsi Viktorral (M-99-M-U)¹⁹ való ukrán nyelvű beszélgetésem során a feltett kérdésre először ukránul kezdi el a válaszadást, majd azután magyarra való áttérésként elkezd keverni a két kódot, s ezután már magyarul folytatja.

Viktor: ...**і** [és] **mondta а дeвочкa** [kislány] **мéг eгyсьeр у мeнe є яблукo** [nekem van almám]...

A beregszászi Angéla (B-97-U-M)²⁰ esetében sokkal inkább szembetűnő a kódkeverés, és nem az egyik nyelv használatáról a másik nyelv használatára való áttérést szolgálja, mint előző esetben.

Angéla: **Іде** [megy], **тeссéк, мак** [igen], **ігy, скoрo** [gyorsan].

Interferenciák a gyermekek beszédében

Az interferenciajelenségek és szókölcsonzések pontos meghatározásának és a közöttük lévő határvonalak éles meghúzásának a kérdése mai napig nem egyértelmű. Ehhez hozzá kell még adnunk azt a tényt, hogy a 3–6 éves gyermek nyelvi fejlődése a felnőttekétől eltérő szinten van, illetve azt, hogy mai napig vitatott, hogy a kétnyelvű gyermekek nyelvi rendszere hogyan épül fel. Ezért az ő esetükben még több nehézségbe ütközünk a két jelenség szétválasztásakor. Mindenképpen szükséges tisztáznunk, hogy mit értünk interferencián és mit kölcsönzésen. Weinreich (1953. 1. o.) az interferenciát gyűjtő fogalomnak tekinti: azon nyelvi jelenségek összessége, amelyek a kétnyelvű beszélő mindennapi interakcióban használt több nyelvből ered. Vagyis e meghatározás alapján minden olyan nyelvi jelenség interferenciának tekinthető, amely a kétnyelvűség következtében jön létre (Borbély, 2014. 56. o.).

Jelen tanulmány alapja *Lanstyák István* (2006, 15–56. o.) *Nyelvből nyelvbe* című könyvében leírt rendszer, amely az imént felsorolt problémák miatt a gyermeknyelv vizsgálatokhoz csak megszorításokkal alkalmazható. Mindazt, ami a többségi nyelv elemeinek a kisebbségi nyelv elemeire és formáira gyakorolt egyenes hatása — és fordítva — a kétnyelvű gyermek beszédében, interferenciának tekinthető. Nem tesztek viszont különbséget alkalmi kölcsönzés és interferencia között, vagyis az interferencia fogalmába az alkalmi kölcsönzés fogalma is be-

¹⁹ M-99-M-U = Munkács település – 1999 a gyermek születési éve – Magyar az édesapa nemzetisége és anyanyelve – Ukrán az édesanya nemzetisége és anyanyelve.

²⁰ B-97-U-M = Beregszász település – 1997 a gyermek születési éve – Ukrán az édesapa nemzetisége és anyanyelve – Magyar az édesanya nemzetisége és anyanyelve.

letartozik. Azonban amikor egy interferencia közösségi szinten is gyakran és rendszeresen előforduló jelenség, illetve az adott nyelvváltozat részévé vált, akkor ezt már kölcsönzésnek (állandósult kölcsönzésnek) nevezem (Márku, 2008, 19–20. o.).

A gyermekek beszédében számos típusú interferencia fordul elő. Fagyal Zsuzsanna (1995) Hoffmann (1991) nyomán az interferenciák három típusát különbözteti meg: lexikai, grammatikai (azaz morfoszintaktikai) és fonológiai. A vizsgálat során a gyermekkel készített beszélgetések során e csoportosításban szereplő mindhárom típusú interferenciával találkoztunk.

A grammatikai interferenciák közül először azokat nézzük meg, amikor a kommunikáció nyelvébe beépülő más nyelvű tömorféma a kommunikáció nyelvének toldalékmorfémáját veszi fel. Mint az alábbi példákban látni fogjuk, a magyar nyelvű beszédbe kerülő ukrán nyelvű tömorféma magyar toldalékmorfémát vesz fel.

TM1: *Na itt mi történik? Azt is el tudod mondani?*

Dórka 2002 Munkács (5;7): A **бабушкат** [nagymamát] *megette farkas*.

Tányka 2004 Fancsika (3;9): *Megmosni és enni. Ez meg цїбулька* [hagyma]. *Наста.*

Dani 2002 Munkács (5;10): **Ой** (.) *a яблокоkat* [almákat] *szedi össze*.

Мать: **Матико а від бабаяги боїшся?** [Mátéka, és a boszorkánytól félsz?]

Máté 2005 (3;4): **Нет**. [Nem.]

Мать: **Кажі: бабаяга**. [Mondjad: boszorkány.]

Máté 2005 (3;4): **Багаятől** [boszorkány] *félek*.

Ritkább esetben az is előfordul, hogy az ukrán nyelvű szövegbe kerülő magyar tömorféma vesz fel ukrán toldalékmorfémát.

Tányka 2004 Fancsika (3;9): *öho fújókát, та давала Крістинка фужоку* [és Krisztinka adott fújókát]. **Жолтіко від неї взяв**. [Zsoltika meg elvette tőle.]

Dórka 2002 Munkács (5;7): **Один раз ми робили з арийом такі кружочки з сніга та у вікно кидали сюда**. [Egyszer mi csináltunk apuval hóból olyan köröcskéket, és ide dobáltuk az ablakba.]

Dórka 2002 Munkács (5;7): **Про furulya?** [A furulyáról?]

A fenti utolsó példában látható, hogy a munkácsi Dórka beszédében a nyelvi interferenciát a prefixumok esetében is, a magyar szótőhöz járuló rag helyett az ukrán nyelvben használt prefixumot, a *про*-t alkalmazza.

A vizsgálatban részt vevő családok esetében előfordult olyan gyerek is, akinek a beszédében mind a magyar nyelvű szövegben ukrán nyelvű, mind pedig az ukrán nyelvű közegeben lévő magyar interferencia is előfordul.

Tányka 2004 Fancsika (3;9): *Róka у лісі живе* [az erdőben él].

...

Tányka 2004 Fancsika (3;9): *Eszi megfele a rókát a мишка. Ха, ха, ха*.

Viktorka 2004 Munkács (5;1): **То cica така велика, не така друга**. [Az cica, olyan nagy, nem olyan más.]

...

Viktorka 2004 Munkács (5;1): **Туй** [itt] *sok levél. Ez körte. Nagyon mérges*.

Az interferenciák egy újabb típusa az, amikor a két különböző nyelvű morféma egymás mellé kerülésekor az egyik morféma nem teljes (allomorfszerű) alakjában jelenik meg, mint ahogy a fancsikai Tányka esetében is láthatjuk:

Tányka 2004 Fancsika (3;9): **За cickу** [A cica után].

Itt jól látható, hogy a magyar nyelvű *cica* tömorféma nem teljes alakja veszi fel az uk-

rán toldalékokat és prefixumot, hanem egy allomorf *cic-* alakja.

Az előbbihez hasonló típusa az interferenciának, amikor a tömorféma két különböző nyelvű tömorfémának az összemosódásából jön létre. A beregszászi Sanyikával történő beszélgetés során találkozhattunk ilyen fonematikus jelenséggel is. Az interferencia a tömorféma, a *béka* szó utolsó hangja esetében a magyar nyelv helyett az ukrán nyelv fonémájával kerül pótlásra. Az első szótagban szereplő /é/ fonéma egyértelműen a magyar nyelvre utal, míg a második szótag /a/ fonémájának ukrán nyelvi kiejtése hozza létre ezt az interferenciát. A /k/ fonémát mindkét szótaghoz be lehet sorolni, hiszen egyformán ejtődik a magyar és ukrán nyelvben, ezért az interferencia hordozója csakis az utolsó hang lesz.

Sanyika 2003 Beregszász (4;8)

TM2: Зелений [zöld]. **Так, а яка тварина?** [Igen, de milyen állat?]

Sanyika: Да. [Igen.]

TM2: **Но, яка тварина пригає?**

[Na, milyen állat ugrál?]

Sanyika: Бэка.

Szintén ebbe a kategóriába sorolható interferenciát figyelhetünk meg a beregszászi Marica beszédében is, amikor is a magyar *medve* és az ukrán *ведмідь* szavakból hozott létre egy sajátos alakulatot magyar nyelvi kiejtéssel: *medvi*.

Marica 2003 Beregszász (3;6)

Marica: Medve.

TM2: **А що любить їсти ведмедик?** [Mit szeret enni a medve?]

Marica: Medvi.

TM2: **Що любить їсти? Но? Гм?**

[Mit szeret enni? Na? Hm?]

Ugyancsak két tömorféma összemosódásából hozza létre a beregrákosi Valika a *kecsup* interferenciát, amelyet a beregszászi Marica előbb taglalt nyelvi megnyilatkozásához hasonlóan a magyar nyelvre jellemző hanglejtés kísér.

Valika 2004 Beregrákos (5;8)

TM1: És meg szokták esetleg kenni valamivel?

Valika: Vajval, kecsuppal, [kecsappal] majonézvel és kész.

A fancsikai Tányka beszédében a szókölcsonzés számos példáját figyelhetjük meg. Elsőként nézzük meg a magyar *zsemle* szó Kárpátalján használt nyelvi helyettesítőjét, a direkt kölcsönszót, a bulacskát. Az alábbi részlet második sorában láthatjuk, hogy a gyermek magyar nyelvi környezetben magyar nyelvi hanglejtéssel használja a *bulacska* szót, amikor a főként magyar nyelven beszélő terepmunkásnak válaszol. Majd a hanganyag következő részében a főként ukrán nyelven beszélő terepmunkás kérdésére már a bulacska szót az ukrán nyelv hangállományának megfelelően mondja ki.

Tányka 2004 Fancsika (3;9)

TM1: Mit süttött?

Tányka: Bulacskát.

...

TM2: **Танько ти сьогодні була в садик? Що там було їсти?**

[Tányka te voltál ma óvodába? Mit adtak enni?]

Tányka: Булочка. [Zsemlét.]

TM2: **А що ще?** [És még mit?]

Tányka: Левеш. [Levest.]

Újabb direkt kölcsönszó megjelenése is megfigyelhető ebben a szövegrészben. Azonban most a magyar nyelvű *leves* szó kerül ukrán nyelvű környezetben ukrán hanglejtéssel felhasználásra a *суп* szó helyettesítőjeként. Ez természetesnek mondható, hiszen a két érintkező nyelvben nemcsak egyirányú az interferenciahatás, hanem oda-vissza érvényes. Persze az is igaz, hogy a kisebbségi nyelv irányából a többségi nyelv felé ez mindig kisebb mértékű, mint fordítva. Továbbá a magyar fennhatóság²¹ idején a ruszinság (ruténság) számos magyar szót emelt be a nyelvbe mint akkori kisebbség, hiszen több nyelvhasználati

²¹ Az 1918-ig, illetve 1938/39–1944 közötti időszakot értjük rajta

színtéren csak a magyar nyelvvel lehetett boldogulni (Karmacsi, 2009. 69. o.).

A fansikai Tányka beszédében először is a *kanycma* ukrán szó teljes magyaros kiejtéssel (*kapusztá*) jelenik meg, de a gyermek rájön, hogy hibát vétett, s azonnal ki is javítja magát.

*Tányka 2004 Fansika (3;9): Ez meg kapusztá. **Kanycma** (ejtsd: kápusztá) [káposztá].*

Ugyanez a jelenség figyelhető meg a macsolai Martin beszédében, amikor a cseresznye képről *jágodá*-nak (bogyónak) nevezi a cseresznyét, illetve a kanál ukrán nevét magyaros kiejtéssel mondja: *loska*. Azonban ő csak az apa, illetve az anya helyesbítésére javítja ki a megnevezéseket.

Martin 2006 Macsola (3;0)

APA: *Apa nem szereti?*

Martin: *De, **jágoda*** [bogyó].

APA: *Ez nem jágoda, ez cseresznye, vagy nem?*

Martin: *Cseresznye.*

Martin: *Loska.*

Мать: *Ложка.* [Kanal.]

Martin: ***Забери собі ложку та їди.***
[Vedd el magadnak a kanalat és eredj.]

A beregrákosi Valika nyelvhasználatában mind az ukrán nyelvben megjelenő magyar, mind pedig a magyar nyelvben megjelenő ukrán kölcsönszavak előfordulnak. Az ukrán nyelvben megjelenő magyar kölcsönszavak az ukrán dialektológiai megközelítés szerint a kárpátaljai ukrán nyelvjárás egyik sajátos lexikai jellemzője.

Valika 2004 Beregrákos (5;8)

TM2: ***А що на столі?*** [Mi van az asztalon?]

Valika: ***Яблоко, грушка і погар.***
[Alma, körte és pohár.]

TM2: ***Мг. А що їй тьотя дає? Що в неї в руках?*** [Mit ad neki a néni? Mi van a kezében?]

Valika: ***Кошар.*** [Kosár.]

TM1: *És télen szoktál uborkát enni? És azt hogy csinálják?*

Valika: ***Банкба*** [üvegbe] zárík.

A munkácsi Viktorka esetében hasonlóan a beregrákosi Valika beszédében megfigyelhető jelenséghez, a gyermek az ukrán nyelvre jellemző kiejtési formával hangoztatja a magyar nyelvű szavakat. Vagyis a gyermek itt is él a fonológiai interferencia lehetőségével. Mégpedig úgy, hogy az előtte ukrán nyelven kérdező terepmunkás ukrán nyelvű kérdésére magyar nyelven, de az ukrán nyelvre jellemző hangjejtési formákat használja. Olyannyira igazodik a szláv kiejtésformához, hogy a magyar nyelv *-ka/-ke* kicsinyítő képzőjét is ukránosan ejti *ká*-nak.

Viktorka 2004 Munkács (5;1)

TM2: ***Запитай у мамі. Мама буде знати, точно.*** [Kérdezd meg anyától. Anya biztos fogja tudni.]

Viktorka: ***Палочка.*** [Polcocska.]

TM1: *Bizony.*

TM2: ***А це тым що?*** [És ez itt mi?]

Viktorka: ***Тányérка.***

TM2: ***Так.*** [Igen.]

TM1: *Na itt mi van?*

Viktorka: *Szék. Kenyér.*

TM1: *A szék és a kenyér ott van. És mi van még az asztalon a kenyéren kívül? Az micsoda?*

Viktorka: *Tányér.*

TM1: *Tányér.*

TM2: ***А це?*** [És ez?]

Viktorka: ***Похарка.***

TM2: ***А що це тым у півня?*** [És mi van itt a kakasnak?]

Viktorka: ***Сzárnycská.***

TM1: *És mit csinál a kakas?*

Viktorka: *Iszik.*

A munkácsi Danika beszédében az ukrán nyelvű kommunikáció során szintén találkozunk interferenciával, de ez esetben az ukrán és az orosz nyelv ekvivalenciapárjai keveredése által keletkezett interferenciális jelenségről beszélhetünk, mint ahogy az alábbi példán is láthatjuk.

Danika 2003 Munkács (4;9)

TM2: ***Ой, а хто там? Дивися. Хто це?*** [Jé, ki van ott? Ki ez?]

Danika: *Рóка*.

TM2: *А якого кольору вона?* [Milyen színű?]

Danika: *Красный*. [Piros.]

TM2: *Тут стоять гарні такі*. [Itt, nézd, olyan szép.]

Danika: *Цвіточки*. [Virágok.]

TM1: *Mi az?*

Anya: *Ő kérte*.

Danika: *Зелёный гоблин*. [Zöld kobold.]

TM2: *Що ти любиш малювати?*

Що ти любиш малювати? А це що? Що це? Карандаші? Це? [Mit szeretsz rajzolni? Mit szeretsz rajzolni? És ez mi? Mi ez? Ceruzák? Ez?]

TM2: *Що ти любиш малювати? А це що? Що це? Карандаші? Це?* [Mit szeretsz rajzolni? Mit szeretsz rajzolni? És ez mi? Mi ez? Ceruzák? Ez?]

Danika: *Не*. [Nem.]

Orosz nyelven a virágok *цветы*, míg ukránul *квіти*, s jól láthatjuk, hogy a gyerek egyértelműen keveri a két nyelvet az adott szóban, hiszen csak az orosz nyelvben kezdődik a szó *ц*-vel. Azonban Danika nemcsak az interferenciák ezen csoportjánál használja az orosz szavakat ukrán környezetben, hanem más esetben is, akár a kölcsönzéseknél (s ha úgy vesszük, kódváltásnál is).

Danika beszédében többször is orosz nyelvből vett szavakat használt az ukrán helyett: *вот – тут* [itt, ni], *зелёный – зелений* [zöld], *красный – червоний* [piros], *не – ні* [nem], *вот – ось* [ni]. De megemlíthetjük a *kobold* szót is, amit oroszul *гоблин*-nak neveznek, míg ukránul *гоблін*-nak. Vagyis az eltérés igazából a szavak írott alakjában figyelhető meg, de esetünkben nagy a valószínűsége annak, hogy az orosz *зелёный* kifejezés mellett inkább az orosz változatot használhatta.

Danika nyelvhasználatában az orosz szavak, de maga az orosz nyelv jelenléte is természetes, hiszen édesapja orosz anyanyelvű, s vele főként ezen a nyelven érintkezik. Továbbá ottlétünkör is megfigyeltük, hogy éppen orosz nyelvű televíziócsatornán nézte a meséket.

A következő idevágó jelenséget szintén Tányka beszédében figyelhetjük meg. A kislány az asztal megnevezésekor az ukrán *стіл* megnevezés helyett egy sajátos helyi ukrán (rutén) hangalakot, a *стіл-т* használja. Maga

a szó a helyi ukrán nyelvváltozatokban (pl. rutén, hucul) széles körben elterjedt alak. A szó hangalakjában lévő /ü/ fonéma a magyar nyelv hatására enged következtetni, azonban a magyar nyelvi hatás ellen vall az a tény, hogy az ukrán dialektológiai vizsgálatok szerint az /i/ fonéma vokálisok közötti pozíciójában bekövetkező labializálódásával /ü/ fonémában realizálódik. Ez a jelenség nemcsak Nyugat-Ukrajna, de egész Közép-Ukrajna vidékein is megtalálható nyelvjárási jelenség (Az ukrán nyelv atlasza I. (1984), II. (1988).

Tányka 2004 *Fancsika* (3;9): Ez *стіл* [asztal].

Ekvivalenciák a gyermek beszédében

A kutatás során színkártyák segítségével a színnevek²² esetében szándékosan irányítottuk a figyelmet az ekvivalenciapárok megjelenésének/meglétének vizsgálata felé, ugyanis az első látogatás során ukránul kérdeztük a színkártyákat, míg a második látogatásnál magyarul. Továbbá a hanganyag feldolgozásakor figyelmet fordítottunk arra, hogy az ekvivalenciapárok, főként a névszók esetében, megjelennek-e a spontán beszédben is. Ekvivalenciapáron értem azt a jelenséget, amikor a gyermek beszédében mindkét nyelven megjelenik az adott fogalom, legyen az akár a kommunikáció folyamatában közvetlenül egymás közelében, vagy akár távolabbi kontextusában.

A gyermekek beszédében a piros, a zöld, a kék, a fekete, a fehér, a sárga színek esetében megtalálhatók a színnevek ekvivalenciapárjai.

²² A vizsgálat előtt nyelvileg homogén magyar anyanyelvű óvodások körében is elvégeztük a színnevek ismeretének vizsgálatát 8 szín esetében: fehér, fekete (e kettő tulajdonképpen nem is szín), piros, zöld, kék, sárga, narancssárga és barna. A Mezőkaszonyi Arany Kulcsoscska Bölcsőde-Óvodában a megkérdezett közel 60 óvoda közül harmada nem volt tisztában a mutatott színek legalább felének a megnevezésével. A legtöbben a barna, narancssárga színeket nem tudták megnevezni, de akadt olyan gyermek is, aki egyik színt sem tudta megnevezni. Viszont a gyermekek kétharmada gond nélkül felismerte a vizsgált nyolc színt.

De egyes gyermekeknél előfordult az is – mint például a fancsikai Tányka esetében, aki a kéket csak magyarul, míg a feketét csak ukránul nevezte meg, akár magyar nyelvű, akár ukrán nyelvű kérdés esetén is –, hogy csak egy nyelven nevezi meg/tudja megnevezni a színeket. A munkácsi Viktorka beszédében is a színnevek ukrán ekvivalenciapárja nem jelenik meg, s minden egyes színmegnevezést magyar nyelven végez el, legyen akár ukrán vagy orosz nyelvű a kommunikáció. Valószínűsíthető, hogy a színnevek ekvivalenciapárjai használatának megléte a színnevek mindkét (magyar és ukrán) nyelvű mindennapi használatával lehet összefüggésben, annak ellenére is, hogy egyes gyermekek nem használták, vagy nem akarták használni egyes, vagy akár megkérdezett színnevek ekvivalenciáit.

A gyermekek beszédében az ekvivalenciapárok megjelenése nemcsak a színnevek esetében fordult elő, hanem a más témakörökről történő beszélgetés során, főként mesehősök megnevezésekor is találkozhattunk olyan szavakkal, fogalmakkal, amelyek mind a többségi, mind pedig a kisebbségi nyelven realizálódtak.

Dóra 2002, Munkács (5;7)

TM1: *Na mit szokatok játszani?*

AK: *Barbist.*

...

Anya: *Ez?*

AK: **Барбі.** [Barbie.]

TM1: *Mondd már el, mi van benne!*

AK: *Fióna.*

...

AK: *Ez Shrek, ez meg Фіона.*

Az ekvivalenciapárok nemcsak egymástól távol lévő kommunikációs aktusokban jelenhetnek meg, hanem akár egy rövid párbeszédnyi, egy témáról szóló beszédegységben is, mint ahogy azt az alábbi példákban is láthatjuk.

Martin 2006 Macsola (3;0)

Martin: *Makaróni.*

Мать: **Та все тамки макароники варять?** [Hát ott mindig makarónit (tésztát) főznek?]

Martin: **Да.** [Igen.]

Мать: **Ай?** [Igen?]

Martin: **Ай, кождий день макарони.**

[Igen, minden nap tésztát (makarónit) adnak.]

Dani 2002 Munkács (5;10)

TM1: *Gyere már ide egy kicsit! Ki hozta neked ezeket a játékokat?*

Dani: *Mikulás.*

TM1: *Mikulás? Az előbb azt mondtad, hogy Mikoláj.*

Dani: *Mikulás az Mikulás.*

TM1: *És a Mikoláj az kicsoda?*

Dani: *Mikoláj az Mikulás. Hozza olyakat.*

Utóbbi esetben a munkácsi Dani nemcsak használja, hanem azonosítja is ugyanazon fogalom két nyelvben lévő megnevezését, vagyis az ekvivalenciákat. Hasonlóan tesz a beregszászi Daniella is, hiszen választ mindkét nyelven megadja a kérdésre. Bár megjegyzendő, hogy olykor az ekvivalensazonosítás nem teljesen sikerül, hiszen az egér ukrán ekvivalenseként a patkányt (криса) adja meg, amely esetünkben a миша. Az ekvivalenciapárok egyik érdekes és ritka megnyilvánulási formája az, amikor keveredve egy hibrid szóalakban összeolvadva jelennek meg a gyermek beszédében. Ez figyelhető meg a beregszászi Annamária beszédében is, amikor a magyar csokoládé és az ukrán (esetleg orosz) шоколад ekvivalenciapárt egyesíti ukrán hanglejtéssel: чоколад. A szóalak majdnem teljességgel megfelel az ukrán nyelvben található szóalaknak, csupán a szókezdő pozícióban lévő hang esetében mutatkozik eltérés, ugyanis az a magyar szóalak hatására az /s/ hangról /cs/ hangra változik.

TM1: *És ez mi?*

Annamária 2003 (4;11): **Чоколад.**

Hasonló figyelhető meg a macsolai Ádám beszédében is, amikor a meséskönyvből sorra nevezi meg az állatokat. A magyar skorpió szóalak vagy az ukrán скорпион szóalak helyett a sko(rp)нион hibrid szóalakot használja, amelynek első szótagja a magyar nyelvből vett elem, amit a hanglejtés is bizonyít, illet-

ve a második része a szónak az ukrán nyelvből vett elem, amelyet az egyértelmű ukrán nyelvre jellemző intonáció és a szóalakzáró mássalhangzó is bizonyít.

TM2: *Tak, muzp.* [Igen, tigris.]
Ádám 2004 (5;8): *Sko(rp)пion*
[skorpió].

Összefoglalás

Az etnikailag vegyes házasságban élő gyermekek a mindennapi kommunikációjuk során a kétnyelvű beszélőkhöz hasonlóan viselkednek, hasonló stratégiákat alkalmaznak a kommunikációs aktusok során a velük szemben álló felek nyelvtudásának megfelelően: kódot váltanak, élnek a szókölsönözés lehetőségével és az interferenciák használatával.

A kódváltás alkalmazásának számos kritériumát figyeltük meg a gyermekek nyelvhasználatában. A kommunikációs fél (személy) és a nyelvismeret nagyon nehezen szétválasztható, általában együttesen ható tényező a kódváltásnál, mint ahogy ezt a gyermekek beszédében is megfigyelhettük, hiszen nemcsak a szüleikkel, de a különböző nyelven beszélő terepmunkásokkal is legtöbbször éltek a kódváltás lehetőségével. A kódváltásra azonban hatással van maga a nyelvválasztás is, hiszen a gyermekek többnyire igazodtak a személy által választott nyelvekhez, bár természetesen éltek azzal a lehetőséggel is, hogy maradtak a kommunikáció alapnyelvén, amelyen addig zajlott a beszélgetés. Ezen tényezőkön felül mindenképpen hatással van a gyermekek kódváltására a téma, amely esetében az átélés/megélés nyelve, különösen ha erős érzelmi hatással is párosul, erőteljesen akadályozza a másik nyelven történő előhívást. A vizsgálatban részt vevő gyermekeknél ez főként a mesékről való beszélgetések alkalmával a mesehősök megnevezésekor vezetett kódváltáshoz.

A kölcsönzések és interferenciák között csupán a közösségi szinten is gyakran előforduló, az adott nyelvváltozat részévé vált jelenségek szintjén (állandósult kölcsönzések) tettem különbséget. Vagyis kölcsönzésről

csak utóbbi esetben, míg minden más esetben csupán nyelvi interferenciáról beszélek. Ebből kiindulva a gyermekek beszédében a legtöbbször az interferenciák fordulnak elő, s kölcsönzésekről csak ritkábban beszélhetünk. A kölcsönzések mindkét irányban előfordultak: a magyar nyelvű beszédben ukrán kölcsönyszavak (*bánka, bulacska*), illetve az ukrán nyelvű beszédben magyar kölcsönyszavak (*nozap, komap*). Akárcsak a kölcsönzések, az interferenciák is mindkét irányú használata megfigyelhető a gyermekek nyelvhasználatában, mint kommunikációs stratégia. Típusaikat tekintve a morfémákat érintő interferenciáktól egészen a szóalakot érintő interferenciáig terjednek. Ritkább esetben előfordulnak úgynevezett hibrid interferenciák is, amelyek esetében a két nyelv szóalakja egy szóalakban összeolvadva jelenik meg. A vizsgálatban mindösszesen egy alkalommal találok a kódkeverés jelenségével a macsolai Martin beszédében.

A gyermek beszédében megjelenő kétnyelvűségi jelenségek közül azonban a kódkeverést és az interferenciák gyermekek által használt típusait kevésbé tekinthetjük nyelvhasználati stratégiának, hanem sokkal inkább az adott kommunikációs szituáció alapnyelvében megjelenő nyelvi hiány pótlása. Bár természetesen előfordul, hogy a gyermek valamilyen stratégiai cél mentén alkalmazza a szókölsönzés vagy interferencia eszközt. A kódváltás viszont nagyon is hozzátartozik a gyermek nyelvhasználatának stratégikus felhasználáshoz, hiszen amint fentebb is láttuk, a személytől, nyelvismerettől, nyelvhasználatától, témától stb. függően tudatosan váltanak egyik nyelvről a másikra, illetve választják ki a kommunikáció alapnyelvének az adott kódot. Felmerül a kérdés, hogy a szónál nagyobb grammatikai egységeket érintő tükröfordítások a kétnyelvű gyermek beszédében mennyire tekinthetők stratégiának, vagy egyszerűen csak az egyik nyelv alacsony fokú ismeretéből adódóan a gyermek a domináns nyelven megfogalmazott gondolatait csak így tudja átadni. Vagy ez maga a stratégia?

Felhasznált irodalom

- Arnberg, L. (1987): *Raising Children Bilingually: the pre-school years*. Multilingual Matters, Clevedon.
- Bartha Csilla (1999): *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartha Csilla (2002): Nyelvhasználat, nyelvmegtartás, nyelvcsere amerikai magyar közösségekben. In: Kovács Nóra és Szarka László (szerk.) *Tép és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 111–136.
- Bassola P. & Lengyel Zs. (1997): Forschungsansätze der Kontaktlinguistik Altersgruppe I: Kinder. In: Goebel, H., Nelde P., Starý, Z. & Wölck, W. (hrsg.) *Kontaktlinguistik*. De Gruyter, Berlin, 364–370. (idézi Navracsics 1999)
- Bergman, C. (1976): Interference vs. independent development in infant bilingualism. In: Keller, G., Teschner, R. & Viera, S. (eds.) *Bilingualism in the Bicentennial and Beyond*. Bilingual Press, New York, 86–96. (idézi Navracsics 1999)
- Borbély Anna (2014): *Kétnyelvűség*. L'Harmattan, Budapest.
- Crystal, David (2003): *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- De Houwer, A. (1990): *The Acquisition of Two Languages from Birth: a case study*. CUP, Cambridge.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511519789>
- Fagyal Zsuzsanna (1995): Interferencia-jelenségek a solymári svábok beszédében. In: Kassai Ilona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest.
- Genesee, F. (1989): Early Bilingual Development: One Language or Two? *Journal of Child Language*, **16**. 1. sz., 161–179.
- Göncz Lajos (2004): *A vajdasági magyarok kétnyelvűsége*. MTT Könyvtár 8., Szabadka.
- Grosjean, F. (1988): Exploring the recognition of guest words in bilingual speech. *Language and cognitive processes*, **3**. 3. sz., 233–274.
<https://doi.org/10.1080/01690968808402089>
- Grosjean, F. (1989): Neurolinguists, beware! The bilingual is not two monolinguals in one person, *Brain and Language*, **36**. 1. sz., 3–15.
- Hamers, J. F. & Blanc, M. (1989): *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge UP, Cambridge.
- Hoffmann, C. (1991): *An Introduction to Bilingualism*. Longman, London – New York.
- Jarovinskij Alekszandr (1991): *A gyermekkori kétnyelvűség pszichológiai és pszicholingvisztikai kérdései*. Kandidátusi disszertáció, Pécs (kézirat)
- Jarovinskij Alekszandr (1994): Gyermekkori kétnyelvűség: előny vagy hátrány. *Regio*, **5**. 4. sz., 66–76.
- Jarovinskij Alexandr és Fabricius Ildikó (1978): Kommunikatív folyamatok stratégiája kétnyelvű gyermekeknél. *Magyar Pszichológiai Szemle*, **35**. 1. sz., 72–80.
- Karmacsi Zoltán (2005): Etnikailag vegyes házasság – „vegyes” nyelvhasználat? *Acta Beregsasiensis vol. IV.*: 127–153.
- Karmacsi Zoltán (2007): *Kétnyelvűség és nyelvhasználat*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász.
- Karmacsi Zoltán (2009): Nyelvhasználati jellegzetességek kárpátaljai kétnyelvű gyermekek beszédében. In: Karmacsi Zoltán és Márku Anita (szerk.) *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézet, Beregszász, 64–70.
- Kiss Jenő (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lanstyák István (2006): *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*, Kalligram Könyv kiadó, Pozsony.
- Leopold, W. (1939, 1947, 1949a, 1949b): Speech Development of a Bilingual Child: a linguist's record, I Vocabulary growth in the first two years; II Sound learning in the first two years, III Grammar and general problems in the first two years, IV Diary from age two, Northwestern University Press, Evanston.
- Lindholm, K. és Padilla, A. (1978): Language mixing in Bilingual Children. *Journal of Child Language*, **5**. 2. sz., 327–335.
<https://doi.org/10.1017/S0305000900007509>
- Márku Anita (2008): *Érvényes történetek. Nyelv választási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében*. PoliPrint Kft.–KMF, Ungvár–Beregszász.
- Meisel, J. M. (1989): Early differentiation of languages in bilingual children. In: Hyltenstam, K. & Obler, L. K. (eds.) *Bilingualism across the lifespan. Aspects of acquisition, maturity, and loss*. CUP, Cambridge, 13–40.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511611780.003>

- Mikes, M. (1990): Some Issues of Lexical Development in Early Bi-Trilinguals. In: Conti-Ramsden, G. & Snow, C. E. (eds.) *Children's language*. vol. 7., New Jersey, Hillsdale, 103–120.
- McLaughlin, B. (1984): *Second language acquisition in childhood. Vol. 1: Preschool children*. Second ed. Hillsdale, NJ LEA
- Molnár József és Molnár D. István (2005): *Kárpát-alja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Matematika és Természettudományi Tanszék, Beregszász.
- Navracsics Judit (1999): *A kétnyelvű gyermek*. Corvina, Budapest.
- Padilla, A. & Liebman, E. (1975): *Language acquisition in the bilingual child*. The Bilingual Review 2, 34–55.
- Paradise, M. (1986): *Bilingualism. International Encyclopedia of Education*, Pergamon Press, Oxford.
- Saunders, G. (1988): *Bilingual Children: From Birth to Teens*. Multilingual Matters, Clevedon–Philadelphia.
- Trudgill, P. (1997): *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Vančóné Kremmer Ildikó (1998): Észrevételek a gyermekkori kódválasztás és kódváltás változásairól. In: Lanstyák István és Simon Szabolcs (szerk.) *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 116–135.
- Vančóné Kremmer Ildikó (2011): A természetes magyar–szlovák kétnyelvűség kialakulásának néhány aspektusa, In: Szabó Mihály Gizella és Lanstyák István (szerk.) *Magyarok Szlovákiában* VII. kötet. Nyelv. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Šamorín, 387–405.
- Volterra, V. & Taeschner, T. (1978): The acquisition and development of language by bilingual children. *Journal of Child Language*, 5. 2. sz., 311–326.
<https://doi.org/10.1017/S0305000900007492>
- Weinreich, U. (1953): *Languages in Contact. Findings and Problems*. Publications of Linguistics Circle of New York, New York.

Language Use Strategies of Children Brought up in Ethnically Mixed Families in Transcarpathia

This research focuses on revealing the peculiarities of language use and language strategies of preschool children growing up in ethnically heterogeneous families. In other words, it concentrates on how children choose the language to communicate with their parents, how they behave with unknown adults in various communicative situations, to what extent their language use is influenced by the theme, the situation or other circumstances. The study was built on the hypothesis that the language use strategy applied in families, as well as the choice of language(s) to be used with parents influence the children's language use strategy that they apply in everyday situations not only with their parents, but also with unknown people (e.g. fieldworkers).

Keywords: *childhood bilingualism, Transcarpathia, an ethnically mixed family, a language use strategy*

Karmacs Zoltán (2018): Stratégiák az etnikailag vegyes családokban nevelkedő gyermekek nyelvhasználatában Kárpátalján. *Gyermeknevelés*, 6. 3. sz., 34–55.